

Exclusivisme en dialoog

Mijnenveld of mogelijkheid?

ERIKA VAN NES-VISSCHER

PROMOVENDA AAN DE EVANGELISCHE THEOLOGISCHE FACULTEIT, LEUVEN

A

Dialoog onder spanning

‘Dialoog’ is een woord dat veel gebruikt wordt en dat gemakkelijk misverstaan wordt. Simpelweg betekent het woord ‘dialoog’ zoveel als ‘bespreken’.¹ Deze eenvoudige uitleg volstaat echter niet wanneer de complexiteit van de (interreligieuze) dialoog in ogenschouw genomen wordt. Waartoe dient de dialoog, en hoe krijgt de dialoog concreet gestalte? Kan iedereen een dialoog voeren, en wat is dan het doel?

Binnen de christelijke theologie van de godsdiensten wordt al enkele decennia het onderscheid gehanteerd tussen een aantal stromingen: exclusivisme (één religie maakt aanspraak op de heilsboodschap), inclusivisme (in meerdere religies zijn sporen van heil aanwezig), en pluralisme (verschillende religies zijn gelijkwaardige wegen tot het heil).² Elk van deze stromingen heeft een eigen visie op wat de interreligieuze dialoog in kan houden, waarbij exclusivisten ‘doorgaans niet erg hoog op [lopen] met interreligieuze dialoog’³ Echter, hoewel ‘het exclusivisme [...] niet de positie [is] van het *mainline* christendom [...] zou [het] onjuist zijn te beweren dat het exclusivisme een marginaal christelijk fenomeen is.’⁴ De vraag daarom is of de spanning in de verhouding tussen exclusivisme en dialoog een belemmering vormt voor de interreligieuze dialoog, en of het mogelijk is dat gelovigen met een exclusieve overtuiging volwaardig de interreligieuze dialoog voeren. Daartoe zal allereerst de visie van een tweetal hedendaagse godsdienstwetenschappers besproken worden: M. Moyaert, en H.M. Vroom. Daarna wordt Het Kruispunt, een organisatie met een exclusieve overtuiging, als casus ingebracht. Het Kruispunt is een studie- en ontmoetingscentrum voor christenen om met moslims in gesprek te gaan. Vervolgens zal een analyse gegeven worden van de (on)mogelijkheid tot dialoog door exclusivisten aan de hand van enkele belangrijke karakteristieken voor de interreligieuze dialoog. Dit artikel wordt afgesloten met de inbreng van een religieus-antropologische onderscheiding die verhelderend kan zijn in de bezinning op de interreligieuze dialoog en de (on)mogelijkheid tot participatie daaraan door exclusivistische gelovigen.

1

MOYAERT OVER EXCLUSIVISME

¹ M. POORTHUIS, *Dialoog tussen de religies: Toekomst of verleden tijd? Over het belang van de dialoog voor theologie en samenleving*. Oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de theologie aan Tilburg University. 2011. Te lezen op: <http://www.marcelpoorthuis.nl/documents/11-04-06-oratie.pdf>, 9.

² Geïntroduceerd door A. RACE, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, Londen, 1983.

³ M. MOYAERT, *Leven in Babelse tijden; De noodzaak van een interreligieuze dialoog*. Kalmthout 2011, 38.

⁴ MOYAERT, *Babelse tijden*, 24.

1.1 Exclusivistische theologie

In *Leven in Babelse tijden; De noodzaak van een interreligieuze dialoog*, gaat M. Moyaert, postdoctoraal onderzoekster aan de Katholieke Universiteit Leuven en hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, uitgebreid in op de trits exclusivisme/inclusivisme/pluralisme, waarbij ze de mogelijkheden tot het voeren van de interreligieuze dialoog vanuit elk van deze stromingen beschrijft. Over de exclusivistische interreligieuze dialoog, schrijft zij:

Exclusivistische theologen lopen doorgaans niet erg hoog op met interreligieuze dialoog [...]. Toch zijn er onder hen die zich engageren in de interreligieuze dialoog, maar dan wel op voorwaarde dat er niet verwacht wordt dat zij hun absolute waarheidsaanspraken in vraag stellen. [...] Volgens [evangelischen] is de veelheid van religies geen reden tot vreugde en al helemaal geen uitdrukking van spirituele rijkdom. [...] Exclusivisten hebben weinig oog voor het zelfverstaan van andersgelovigen. Dat heeft alles te maken met de antithetische structuur van het exclusivistisch wereldbeeld: christenen versus niet-christenen; geloof versus ongeloof; verlost versus onverlost. [...] Het gevolg is dat de religieuze ander in het exclusivistisch model gezien wordt als iemand die nog bekeerd moet worden en dus niet als een gelovige die voor zichzelf kan spreken en een eigenstandige bijdrage aan de dialoog kan leveren.⁵

De centrale vraag in Moyaerts boek is hoe de spanning tussen openheid voor de ander enerzijds, en sterke betrokkenheid op de eigen geloofstraditie anderzijds, een plaats krijgt in de dialoog.⁶ Het uitgangspunt op basis waarvan Moyaert deze centrale vraag beantwoordt, is een theologische visie op Babel: Babel als een verhaal dat gaat ‘over de zegen van de diversiteit en de vloek van de geslotenheid’⁷, waarbij de ander soms iets van God toont en soms ook niet. Vanuit deze vooronderstelling klinkt Moyaerts visie door in de bespreking van de interreligieuze dialoog en de mogelijkheid tot dialogiseren door mensen uit de verschillende stromingen van het exclusivisme, inclusivisme, en pluralisme.

1.2 Particularisme

Nadat Moyaert deze drie stromingen heeft besproken, gaat ze in op de recente stroming van het particularisme⁸. Deze stroming is ontstaan uit een toenemend onbehagen met de pluralistische visie. In plaats van verschillende religies als complementair te zien als het gaat om het kennen van de ‘Ultimate Reality’⁹, stelt het particularisme dat religies geen inwisselbare en vervangbare ‘instrumenten’ zijn die naar hetzelfde eindpunt leiden, maar eerder verschillende naast elkaar bestaande werelden zijn.¹⁰ Het erkennen van de particuliere andersheid van de religieuze ander is een belangrijk element van het particularisme. Verder benadrukt het particularisme ‘de niet-inwisselbaarheid van het geloofsengagement, het absolute karakter van geloofsovertuigingen en dus ook de exclusiviteit van het commitment.’ Er is geen gemeenschappelijk kader waarbinnen het mogelijk is om religies te vergelijken, want zelfs wanneer religies taalkundig dezelfde begrippen gebruiken, betekent dit iets anders binnen de context van de particuliere religie waarbinnen het functioneert. Vergelijkingen zijn

⁵MOYAERT, *Babelse tijden*, 38-39.

⁶MOYAERT, *Babelse tijden*, 11.

⁷MOYAERT, *Babelse tijden*, 82.

⁸Gebaseerd op de cultureel-linguïstische religietheorie die G. Lindbeck vooreerst formuleerde, zie: G. LINDBECK, *The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age*. Philadelphia 1984.

⁹De pluralismethese ontwikkeld door J. Hick, zie bijv.: J. HICK, *An Interpretation of Religion; Human Responses to the Transcendent*. New Haven 1989, 235-236.

¹⁰MOYAERT, *Babelse tijden*, 63, 65.

dus onmogelijk.¹¹ De verschillen tussen de religies worden quasi absoluut, en er wordt zo goed als geen overlap gezien tussen de religies. Men kan de ander enkel begrijpen vanuit een ‘binnenperspectief’. Moyaert concludeert hieruit dat er ‘dus [...] ook geen enkel zinvol gesprek tussen hun gelovigen gevoerd [kan] worden.’¹²

1.3 Voorstel: talige gastvrijheid

Geïnspireerd door de Franse filosoof Paul Ricoeur, stelt Moyaert ‘talige gastvrijheid’ voor als model voor de interreligieuze dialoog. Talige gastvrijheid houdt in dat het verschil tussen de eigen en de vreemde taal zal blijven bestaan, waardoor het niet volledig mogelijk is thuis te zijn in de taal van de ander, wat echter niet wegneemt dat met interesse kennis genomen kan worden van het vreemde van de ander.¹³ Deze talige gastvrijheid stelt Moyaert model voor de interreligieuze dialoog, waarbij ze recht wil doen aan de ‘welkome correctie’ van het particularisme, zonder dat dit leidt tot ‘een soort uitvergroting van de verschillen’.¹⁴ De religieuze ander moet verstaan worden in diens andersheid, en het eigene van de ander moet gastvrij ontvangen worden. Juist dan kan men iets van God ontdekken, aldus Moyaert, omdat men ‘God pas [kan] ontvangen in de vreemde, wanneer men God nog niet heeft vastgezet in het bekende en vertrouwde.’¹⁵ Deze gedachte komt voort uit de basisgedachte die ten grondslag ligt aan Moyaerts boek, namelijk haar visie op de zegen en vloek van Babel, waarbij de interreligieuze dialoog een bron kan vormen voor interreligieuze theologie: God op het spoor komen buiten de vertrouwde grenzen.¹⁶ Vanuit deze basisgedachte geeft Moyaert haar visie op de diverse stromingen en komt haar eigen voorstel voort.

2

VROOM OVER EXCLUSIVISME

2.1 Exclusivistische theologie

H.M. Vroom, emeritus hoogleraar godsdienstfilosofie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, alsmede coördinator van het Centrum voor Islamitische Theologie, schrijft over de relatie tussen exclusivisme en dialoog:

Dialoog vergt openheid en overtuiging beide. Een strik liberalisme dat alle geloof privatiseert, is het einde van echte dialoog – en het miskent dat geloofs-wegen gevolgen hebben in de samenleving. Maar christelijk exclusivisme in de zin dat men meent de hele waarheid te kennen en op grond van eigen geloof over anderen te kunnen en moeten oordelen, is ook het einde van elk gesprek.¹⁷

Het kenmerkende punt van het exclusivisme is het omvattende oordeel: als mijn levensbeschouwing waar is, zijn andere religies onwaar; de ene religie kent God wel, de andere kennen God niet. De exclusieve visie gaat samen met een holistische religietheorie. De consequentie van de exclusivistische opvatting is dat er geen

¹¹ MOYAERT, *Babelse tijden*, 65.

¹² MOYAERT, *Babelse tijden*, 69.

¹³ MOYAERT, *Babelse tijden*, 88, 89.

¹⁴ MOYAERT, *Babelse tijden*, 70.

¹⁵ MOYAERT, *Babelse tijden*, 91.

¹⁶ MOYAERT, *Babelse tijden*, 94.

¹⁷ H.M. VROOM, *Plaatsbepaling: Christelijk geloof in een seculiere en plurale cultuur*, Zoetermeer 2006, 115.

aanleiding bestaat tot dialoog met andersdenkenden over waarheid of heil; wel kan men binnen de plurale samenleving met anderen samenwerken.¹⁸

Vroom bespreekt in de diverse boeken en artikelen de spanning tussen het respectvol omgaan met mensen uit andere religies zonder het eigen geloof op te geven, alsmede de implicaties van de verschillende visies voor het maatschappelijk samenleven. De basisgedachte hierbij is dat verschillen erkend moeten worden, dat er openheid moet zijn om te erkennen dat de ander waardevolle inzichten kan hebben aangaande de werkelijkheid, en dat dit in de dialoog met elkaar besproken moet worden. Vanuit deze basisgedachte worden de diverse stromingen besproken, en introduceert Vroom een nieuwe visie.

2.2 Voorstel: *dialogisch pluralisme*

Als aanvulling op de bekende driedeling exclusivisme/inclusivisme/pluralisme stelt Vroom een vierde stroming voor: dialogisch pluralisme. Dit houdt in dat men aanvaardt dat de diverse religies uiteenlopende inzichten hebben die men niet in een hogere eenheid kan vatten – een overeenkomst met het exclusivisme. ‘In tegenstelling [tot het exclusivisme] erkent men dat anderen ware inzichten in de werkelijkheid zullen hebben en ook waardevolle inzichten voor wat betreft de moraal en de samenleving.’¹⁹ Vroom staat een ‘kritische dialoog’ voor, wat inhoudt dat er de bereidheid is de ander te leren kennen en van de ander te leren, en het eigen geloof te verwoorden, waarbij er wederzijds openheid is voor kritische vragen. ‘Door de kritische vragen van anderen kunnen tradities zich ontwikkelen en zwakke punten bijstellen.’²⁰ Zo staat het zoeken naar waarheid voorop, waarbij tradities van elkaar kunnen leren en door de ontmoeting de diepte in de eigen traditie kunnen (her)ontdekken.

Vroom maakt onderscheid tussen holistische en niet-holistische religies. Een holistische (exclusivistische) religietheorie houdt in dat ‘elk onderdeel van een geheel door de plaats in het geheel wordt bepaald’. ‘Op grond van een holistische religietheorie zal men gemakkelijk concluderen dat men een ander geloof niet kan begrijpen, want ook onderdelen die iemand vertrouwd voorkomen worden door het geheel bepaald, zodat ze verschillend zijn van wat iemand met een andere opvatting gelooft.’²¹ Het verschil tussen holistische en niet-holistische religies heeft gevolgen voor de interreligieuze dialoog, aldus Vroom. Volgens niet-holistische religietheorieën kan er overeenstemming op onderdelen gevonden worden; holistische religietheorieën wijzen dit echter af vanwege de betekenis die door de context van de religie toegekend wordt aan de schijnbare gelijkenis.

De visie van het dialogisch pluralisme deelt dus met het exclusivisme dat verschillende religies uiteenlopende inzichten hebben die niet samen te brengen zijn. Het verschil met het exclusivisme is echter dat het dialogisch pluralisme geen holistische religietheorie is. ‘Daardoor is er [...] een dialoog mogelijk over specifieke inzichten van tradities en kan men van elkaar leren, daargelaten de meningsverschillen over kerninzichten van een traditie. Op deze wijze relateert men de eigen waarheidsaanspraken niet, maar erkent men waarheid en goedheid in andere tradities.’²²

B

¹⁸ H.M. VROOM, ‘Religieus pluralisme en multiculturaliteit’, in: *Nederland Multicultureel en pluriform?*, ed. J. Lucassen en A. De Ruijter, Amsterdam 2002, 194.

¹⁹ VROOM, *Religieus pluralisme*, 196.

²⁰ H.M. VROOM, *Geen andere goden; Christelijk geloof in gesprek met boeddhisme, hindoeïsme en islam*, Kampen 1993, 12 en 143.

²¹ VROOM, *Religieus pluralisme*, 190.

²² VROOM, *Religieus pluralisme*, 196-197.

Exclusivisten in dialoog; een casus

Hoewel Moyaert en Vroom aangeven dat exclusivisme en dialoog moeilijk samen gaan of elkaar zelfs uitsluiten, zijn er exclusivistische gelovigen die de interreligieuze dialoog aangaan. Het Kruispunt, een studie- en ontmoetingscentrum voor christenen om met moslims in gesprek te gaan, is hiervan een voorbeeld en dient in dit artikel als casus.

1

WAAROM DIALOOG?

1.1 Motivatie tot dialoog

In 2009 is Het Kruispunt²³ opgericht, maar reeds vanaf de jaren '70 wordt namens de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt uit de regio Rotterdam het contact gezocht met moslims en het gesprek met hen aangegaan, 'zodat het evangelie van Jezus Christus ook voor hen zichtbaar en hoorbaar wordt.'²⁴ Het Kruispunt wil vanuit een missionaire attitude de dialoog aangaan met moslims. Qua doelgroep richt Het Kruispunt zich met name op de goed geïntegreerde moslims in Nederland: 'een doelgroep die de Nederlandse taal behoorlijk machtig is, die deel uitmaakt van de Nederlandse samenleving, en die vanuit islamitisch perspectief het contact met niet-islamitische Nederlanders aan wil gaan. Juist in regio Rijnmond is de moslimgemeenschap – ook op theologisch gebied – goed georganiseerd, met toonaangevende en invloedrijke instituten.'²⁵

De veelal hoger opgeleide islamitische gesprekspartners in de dialoog worden, evenals Het Kruispunt, vaak gedreven door een missionaire attitude. Deze missionaire instelling komt voort uit een islamitische overtuiging die ten opzichte van jodendom en christendom theologisch inclusivistisch is (de islam als opvolger van het jodendom en het christendom), maar praktisch veelal exclusivistisch is (heil is – of dit nu voor de dood erkend wordt of niet – enkel te verkrijgen door het onderwerpen aan Allah en het erkennen van Mohammed als diens boodschapper; aldus de shahada, de islamitische geloofsbelijdenis).

1.2 Fenomenologische benadering

Het zoeken naar een zo groot mogelijk gemene deler tussen moslims en christenen is noch uitgangspunt, noch doel voor Het Kruispunt. Vanuit exclusivistisch oogpunt is het dan immers maar mogelijk om met een beperkt gezelschap, of zelfs met niemand, in gesprek te gaan. Het Kruispunt wil echter, juist doordat het zoeken naar een gemene deler geen uitgangspunt en geen doel voor de dialoog is, de dialoog aan kunnen gaan met moslims uit de hele breedte van de islamitische gemeenschap, ongeacht de theologische stroming waartoe zij behoren. Dit wil zij mogelijk maken door moslims fenomenologisch te benaderen: luisterend naar de moslim met wie het gesprek gevoerd wordt, omdat 'de islam is wat moslims ervan maken', en het 'een methodische fout [is] om andermans religie waterdicht te definiëren.'²⁶

2

HOE DIALOGISEREN?

²³ Zie: www.hetkruis.org

²⁴ <http://www.hetkruis.org/over-het-kruispunt/>.

²⁵ Beleidsplan 2012, in: MAR combiclasses 2011, pag.13

²⁶ M. DE VRIES, *Houden van moslims, niet van fantasievriendjes*, De Reformatie, september 2011, 501

2.1 Uitgangspunten voor dialoog

Het Kruispunt heeft een zevental uitgangspunten geformuleerd die beogen ‘een bijdrage [te] kunnen leveren aan het vormgeven van respectvolle ontmoetingen tussen moslims en christenen’. Deze uitgangspunten benoemen een attitude voor dialoog en een aantal voorwaarden voor dialoog waarbij Het Kruispunt zich als exclusivistische organisatie met een missionaire doelstelling thuis voelt, en die als basis dienen voor afspraken rondom dialoogbijeenkomsten.²⁷

1. *Moslims en christenen hebben elkaar iets te zeggen*

Moslims en christenen hebben speciaal met elkaar te maken; hun religies zijn verwant. In beide religies komen dezelfde personen voor, en er worden een aantal religieuze begrippen gedeeld, ook al krijgen deze personen en begrippen in hun verschillende context een eigen betekenis.

2. *In de ontmoeting van moslims en christenen is pijn onvermijdelijk*

De raakvlakken tussen het christelijk geloof en de islam kunnen niet van de context van beide religies losgemaakt worden. Binnen de verschillende kaders krijgen de overeenkomsten een andere inhoud. Het doet geen recht aan de werkelijkheid, en het is niet respectvol, om te zeggen dat de verschillen tussen islam en christendom alleen maar te maken hebben met een andere manier van spreken over dezelfde inhoud. De verschillen zijn niet te ontkennen en juist omdat moslims en christenen speciaal met elkaar te maken hebben, brengt dit pijn met zich mee: pijn dat de diepste overtuigingen niet door beide gesprekspartners gedeeld worden.

3. *Het hebben van een dubbele agenda is prima, het hebben van een verborgen agenda niet*

Transparantie is nodig voor een goede ontmoeting. Da’wah of missie is geen motief dat verzwegen hoeft te worden. Het verlangen het geloof met anderen te delen, sluit dialoog niet uit. Missionaire gedrevenheid heeft te maken met de reden waarom men elkaar wil ontmoeten en niet per definitie met de vorm van de ontmoeting. Wanneer beide dialoogpartners de instelling hebben om de ander te begrijpen en zelf door de ander begrepen te worden, maakt enthousiasme over de boodschap de communicatie des te interessanter.

4. *Een goed gesprek vereist meer ruimte dan het eigen referentiekader*

Gesprekspartners in een dialoog moeten elkaar meer ruimte gunnen dan past binnen het eigen referentiekader. Beide gesprekspartners moeten de ruimte krijgen om hun geloof in hun eigen woorden en binnen hun eigen referentiekader uiteen te zetten.

5. *Voor een ontmoeting is de bereidheid nodig om in andermans schoenen te staan*

De gesprekspartners moeten bereid zijn te proberen naast de ander te gaan staan. Is de bereidheid er niet om de religie van de ander te leren zien vanuit het perspectief van de ander, dan weet men niet hoe men bij de ander overkomt, en is men ook niet in staat de vragen van de ander goed te interpreteren. Als men niet wil proberen zich zoveel mogelijk in de ander in te leven, is het bovendien niet gepast om kritische vragen te stellen bij het geloof van de ander.

6. *Het is onrespectvol om andermans religieuze bronnen te gebruiken voor het eigen doel*

Het doet afbreuk aan een goede dialoog wanneer moslims en christenen elkaars religieuze bronnen gebruiken voor hun eigen doel. Andermans geschriften worden dan immers op zodanige wijze uitgelegd dat ze geen recht doen aan de overtuiging van de gesprekspartner. Uiteraard kan men over en weer elkaars bronnen lezen, samenvatten en bevragen.

7. *De wereld is geglobaliseerd; de dialoog moet daar rekening mee houden*

²⁷ Voor een uitgebreidere bespreking hiervan, zie: <http://www.hetkruis.org/in-gesprek-met-moslims/>

Moslims en christenen leven samen in één land, in één wereld. Gescheiden van elkaar leven is niet wenselijk, maar door globalisering ook niet meer mogelijk. Voor een samenleving is het goed wanneer haar inwoners elkaar kennen. Vanuit de eigen religieuze overtuiging zouden moslims en christenen bouwstenen moeten willen aandragen voor de samenleving.

2.2 Concretisering: format voor dialoogbijeenkomsten

Dialoogbijeenkomsten die Het Kruispunt organiseert, bestaan uit een viertal stappen: praten/luisteren, bevragen, weergeven, gesprek. Moslims en christenen krijgen beide de gelegenheid om hun visie aangaande een vooraf besloten onderwerp weer te geven. Over en weer worden aansluitend verduidelijkingsvragen gesteld, zodat de dialoogpartners goed inzicht krijgen in de visie van de ander. Vervolgens geven de gesprekspartners in eigen woorden weer wat ze begrepen hebben van hetgeen de ander vertelde, zodat beide partners weten of ze goed begrepen zijn door elkaar. Vanuit hetgeen verteld is, worden bespreekpunten gedistilleerd om verder over te spreken. De doelstelling van beide gesprekspartners kan zijn om de visie van de ander te leren begrijpen, en de ander inzage te geven in en uit te nodigen tot de eigen waarheid. Voorafgaand aan, en na afloop van een dialoogbijeenkomst tussen christenen en moslims komt Het Kruispunt met de christelijke gesprekspartners bijeen voor een voorbereidend en evaluerend gesprek.

C

Analyse

Wanneer er antwoord gegeven moet worden op de vraag of exclusivisten volwaardig een interreligieuze dialoog kunnen voeren, is het van belang een aantal zaken te onderzoeken. Deelname aan de interreligieuze dialoog door exclusivisten is namelijk afhankelijk van het doel van de dialoog en de gestelde voorwaarden voor de dialoog.

1

VORMEN VAN DIALOOG

1.1 Onderscheid door Vroom:

Wanneer het gaat om de verschillende vormen en doelen van de interreligieuze dialoog, zijn er diverse indelingen gemaakt.²⁸ In dit artikel wordt de indeling van Vroom gehanteerd, die een vijftal soorten dialoog onderscheid²⁹:

- a. Het persoonlijke gesprek van hart tot hart, waar in persoonlijke gesprekken en ontmoetingen over de dagelijkse zaken van het leven gesproken wordt.
- b. De ontmoeting van verschillende religieuze groeperingen op lokaal niveau, waarbij spanning tussen bevolkingsgroepen verminderd kan worden.
- c. De maatschappelijke dialoog over samenlevingsvragen op stedelijk, landelijk en eventueel internationaal niveau, waarbij discussie gevoerd kan worden over maatschappelijke problemen en morele vragen.

²⁸ Een bekende onderscheiding tussen diverse vormen van dialoog is te vinden bij de Pontifical Council for Inter-religious Dialogue binnen het Vaticaan. Zie:

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_19051991_dialogue-and-proclamatio_en.html

²⁹ VROOM, *Plaatsbepaling*, 135-136.

- d. De theologische, filosofische en ethische dialoog, waarbij op academisch niveau en met goede persoonlijke verhoudingen de diepere achtergrond van verschillen tussen tradities en eventuele pijnpunten besproken kunnen worden.
- e. De internationale religieuze dialoog, waar de wereldwijde vraagstukken besproken worden

Binnen de genoemde vormen van dialoog die Vroom formuleert, richt Het Kruispunt zich voornamelijk op de theologische, filosofische, en ethische dialoog (punt d. in de voornoemde rij), echter zonder dat het niveau uitsluitend academisch is.

1.2 Het doel bepaalt de participatie

Volgens Vroom gaat een exclusieve visie samen met een holistische religietheorie. Vroom stelt echter dat '[d]e consequentie van de exclusivistische opvatting is dat er geen aanleiding bestaat tot dialoog met andersdenkenden over waarheid of heil'.³⁰ Ook Moyaert stelt dat 'de religieuze ander in het exclusivistische model gezien wordt als iemand die nog bekeerd moet worden en dus niet als een gelovige die voor zichzelf kan spreken en een eigenstandige bijdrage aan de dialoog kan leveren'.³¹ Dit heeft echter te maken met het gestelde doel voor de dialoog. Vroom spreekt over 'het verlangen samen met anderen meer inzicht te krijgen in het leven en de grote verbanden waarin het leven staat om vanuit dat inzicht te leven'.³² Moyaert heeft het over 'in het dagelijkse leven [...] werken aan verbondenheid in het besef dat die nog niet voor nu is en in afwachting van de uiteindelijke verzoening'.³³ In deze doelstellingen voor de dialoog zullen exclusivisten met een holistische religietheorie zich waarschijnlijk niet herkennen en dus niet deelnemen aan deze dialoog. Wanneer het doel daarentegen is om te bespreken wat men gelooft, inclusief de diepere achtergrond van verschillen tussen tradities en eventuele pijnpunten, zullen exclusivisten wel voluit kunnen dialogiseren, mits er de openheid is te luisteren naar elkaar; dit kan tevens bouwsteen zijn voor maatschappelijke samenwerking.

2

OPENHEID

In de dialoog is het van belang open te staan voor de ander als gesprekspartner. Een belangrijke vraag is wat deze openheid inhoudt, en hoe dat vorm krijgt in de interreligieuze dialoog.

In een hoofdstuk getiteld '*Theologie van de godsdiensten en de spanning tussen openheid en geslotenheid*', beschrijft Moyaert de relatie tussen elk van de drie stromingen (exclusivisme/inclusivisme/pluralisme) en de openheid/geslotenheid voor de religieuze ander. Zij hanteert een onderscheid tussen twee vormen van openheid: hermeneutische openheid, en openheid als waardering.

Hermeneutische openheid betekent 'openheid voor het zelfverstaan of de auto-interpretatie van de religieuze ander'.³⁴ Het gaat om 'de erkenning van de ander in zijn

³⁰ VROOM, *Religieus pluralisme*, 194.

³¹ MOYAERT, *Babelse tijden*, 39.

³² VROOM, *Geen andere goden*, 149.

³³ MOYAERT, *Babelse tijden*, 116.

³⁴ MOYAERT, *Babelse tijden*, 37.

andersheid’, ‘erkennen dat de religieuze ander *niet* hetzelfde gelooft en de bereidheid de ander in zijn andersheid te verstaan.’³⁵

Openheid als waardering betekent het toekennen van waardering aan andere religies en aan datgene wat het meest belangrijk is in het leven van gelovigen. ‘De deelnemers van de interreligieuze dialoog willen waardering krijgen voor datgene wat hun leven zin en richting geeft’, aldus Moyaert.³⁶

In het genoemde hoofdstuk stelt Moyaert dat het exclusivisme ‘gesloten’ is, zowel als het gaat om hermeneutische openheid, als om openheid als waardering.³⁷ Het Kruispunt, dat als casus dient in deze verhandeling, werkt vanuit een exclusieve overtuiging. In de uitgangspunten voor dialoog, zien wij echter onder meer de volgende stellingen: (4) *Een goed gesprek vereist meer ruimte dan het eigen referentiekader*, waarmee wordt gezegd dat beide gesprekspartners de ruimte moeten krijgen om hun geloof binnen hun eigen referentiekader uiteen te zetten, en dat de ander ‘in diens andersheid’ verstaan moet worden, en (5) *Voor een ontmoeting is de bereidheid nodig om in andermans schoenen te staan*, waarmee wordt gezegd dat het van belang is dat men probeert naast te ander te gaan staan om zo te proberen elkaar werkelijk te begrijpen. Het Kruispunt is ‘open’ als het gaat om ‘hermeneutische openheid’: het erkennen van de ander in diens andersheid, en de ander als zodanig willen leren kennen. Op het gebied van ‘openheid als waardering’ is Het Kruispunt inderdaad gesloten, zie bijvoorbeeld uitgangspunt 2 waarin zij stelt dat ‘*in de ontmoeting van moslims en christenen pijn onvermijdelijk is*’ omdat juist over datgene wat als het belangrijkste in het leven van de gelovigen beschouwd wordt, verschil van mening bestaat.

Voor een goede analyse zou het van belang kunnen zijn om de mate van openheid op verschillende niveaus aan te duiden. Op *zijnsniveau* is er openheid en acceptatie van de religieuze ander in diens andersheid. Op het niveau van waardering voor de *geloofsinhoud* van de ander, is er echter geslotenheid. Afhankelijk van het doel voor dialoog, vormt dit wel of niet een belemmering voor deelname aan dialoog. Aangezien de doelstelling van Het Kruispunt als organisatie met een exclusieve overtuiging niet is dat de interreligieuze dialoog een bron voor interreligieuze theologie wordt – het voorstel van Moyaert – maar het naar elkaar luisteren en inzage geven in en uitnodigen tot de eigen overtuiging doelstelling is, hoeft de spanning tussen de verschillende vormen van openheid geen belemmering te vormen voor de interreligieuze dialoog.

3

IDENTITEIT

Vragen rondom de identiteit³⁸ van de gesprekspartners zijn van belang in de dialoog. Het is zaak dat er recht gedaan wordt aan de identiteit van de deelnemers aan de dialoog zodat een realistisch beeld over de ander en zichzelf gegeven wordt.

³⁵ M. MOYAERT, *De moeilijke ontmoeting met de ander; een kritische analyse van de theologie van de godsdiensten in het licht van de interreligieuze dialoog*, 421. Zie:

[http://www.kuleuven.be/thomas/images/secundair_onderwijs/in_de_kijker/78/De_moeilijke_ontmoeting_met_de_vreemde_ander_\(M.Moyaert\).pdf](http://www.kuleuven.be/thomas/images/secundair_onderwijs/in_de_kijker/78/De_moeilijke_ontmoeting_met_de_vreemde_ander_(M.Moyaert).pdf)

³⁶ MOYAERT, *De moeilijke ontmoeting*, 422.

³⁷ MOYAERT, *Babelse tijden*, 38-39.

³⁸ ‘Identiteit’ is een veelvuldig gebruikt, maar ook moeilijk eenduidig definieerbaar concept. Een hanteerbare definitie wordt gegeven in R.REEDIJK, *Roots and Routes; Identity Construction and the Jewish-Christian-Muslim Dialogue*. Amsterdam 2010, 21: “Identity consist of the individual and collective self-aspects the individual ascribes to himself, as well as the objective identity which is defined at the level of communities and congregations.”

3.1 Realistisch over identiteit

Een eerlijke dialoog, waarbij recht gedaan wordt aan de identiteit van beide gesprekspartners, is van belang. Dit betekent enerzijds dat er recht gedaan moet worden aan de identiteit van de ander. De dialoogpartner mag zelf vertellen wie hij is en wat hij gelooft; dit moet niet door een vooringenomen houding opgelegd worden.

Anderzijds betekent een eerlijke dialoog ook dat er recht gedaan wordt aan de eigen identiteit. Het is wellicht de winst van wat Moyaert omschrijft als het particularisme dat er meer aandacht komt voor de eigen identiteit, ‘ook als die botst met andere religies.’³⁹ In zijn oratie in 2011 stelt M.J.H.M. Poorthuis, hoogleraar in de theologie aan de Universiteit van Tilburg, dat het voor de dialoog noodzakelijk is dat men zich verbindt aan een geloofstraditie, omdat ‘pas door zich te engageren met een specifieke religie [...] men zich ook kwetsbaar en aanspreekbaar [maakt]: beide zijn voorwaarden voor dialoog.’⁴⁰ Daarmee komt Poorthuis tot de stelling:

de onbegrensde openheid voor het andere door weg te trekken uit de eigen overtuiging is niet het begin maar het einde is van de dialoog. Ik ben nergens meer op aan te spreken: ik relativeer elke pretentie van het christendom om iets wezenlijks te zeggen en doe dat door naar andere religies te wijzen. Maar als die religies dan ook hun pretentie van waarheid duidelijk maken, wijs ik naar nog weer andere religies enzovoort. Een schimmig spel van onkwetsbaarheid en ontworteling is het resultaat.⁴¹

Verder stelt Poorthuis dat dialoog tussen de godsdiensten ‘een radicale zelfreflectie op de eigen levensbeschouwing’ veronderstelt, en dat ‘het afkalven van een eigen christelijke identiteit [...] niet bij[draagt] tot echte openheid naar andere godsdiensten.’⁴²

Vroom benoemt dit op vergelijkbare wijze, wanneer hij zegt: ‘Elke traditie kent een reeks fundamentele inzichten en heeft dus ook grenzen – anders kon men het geloof trouwens niet verliezen of tot een andere religie overgaan. Dat de grenzen vloeiend zijn en veel mensen zich rond de grenzen ophouden, wil niet zeggen dat er geen grenzen zijn’.⁴³

Het is voor de dialoog van belang dat de juiste balans gevonden kan worden tussen het open staan voor de ander, en het benoemen en behouden van de eigen identiteit.⁴⁴ Dit voorkomt een particularistische houding enerzijds, en een relativistische houding anderzijds; houdingen die beide ten diepste stellen niets over de overtuiging van de ander te kunnen zeggen.

3.2 Realistisch over motieven en inhoud

Inherent aan het krijgen van een realistisch beeld van de gesprekspartner, is het op *zijnsniveau* erkennen van de ander zoals die is in diens totaliteit. Het wereldbeeld van de gesprekspartner wordt gevormd door vele factoren, waarvan religieuze elementen doorgaans een grote invloed hebben. Een deel van de aanhangers van de wereldreligies islam en christendom ziet da’wah of missie als inherent aan hun boodschap. Voor een open dialoog is het belangrijk dat de wens van bekering niet verborgen hoeft te blijven maar benoemd kan

³⁹ MOYAERT, *Babelse tijden*, 68.

⁴⁰ POORTHUIS, *Dialoog tussen de religies*, 17-18.

⁴¹ POORTHUIS, *Dialoog tussen de religies*, 18.

⁴² POORTHUIS, *Dialoog tussen de religies*, 22, 23.

⁴³ VROOM, *Religieus pluralisme*, 186.

⁴⁴ MOYAERT, *Babelse tijden*, 11.

worden.⁴⁵ De wens tot bekering van de gesprekspartner kan (maar hoeft zeker niet) juist bij exclusivisten sterk aanwezig zijn: zij menen immers de enige weg naar het heil te belijden.

Tevens is het van belang dat de gesprekspartners een realistisch beeld krijgen van elkaar. Bepaalde overtuigingen die maatschappelijk gezien wellicht niet als wenselijk beschouwd worden, mogen in de dialoog wel benoemd worden. Dit gaat het spreken met een dubbele tong tegen: dat gelovigen intern in de eigen gemeenschap een ander verhaal vertellen dan extern in de dialoog of samenleving. Op langere termijn voorkomt dat onaangename verrassingen op het maatschappelijk vlak, wanneer het vermeende beeld dat men over de ander had niet reëel of niet compleet blijkt te zijn.⁴⁶

D

In gesprek

In dit artikel wordt de vraag gesteld naar de mogelijkheid dat (holistische) exclusivisten een volwaardige interreligieuze dialoog voeren. Zoals hiervoor besproken, hangt de mogelijkheid tot participatie aan de interreligieuze dialoog door exclusivisten nauw samen met het doel voor de dialoog en de verschillende vormen van openheid. In dit laatste hoofdstuk wordt tot slot een religieus-antropologische onderscheiding ingebracht, die van dienst kan zijn in de bezinning op de interreligieuze dialoog.

1

ETIC – EMIC

1.1 Particularisme / relativisme en etic-emic

In het voorgaande van dit artikel is gesteld dat het voor de dialoog van belang is dat de juiste balans gevonden wordt tussen het open staan voor de ander, en het benoemen en behouden van de eigen identiteit. Enerzijds moet een houding van particularisme vermeden worden, waarbij elke andere religie niet begrepen kan worden omdat een binnenperspectief daarvoor noodzakelijk is. Religies worden dan incommensurabel: ‘er is geen gemeenschappelijk kader, waarbinnen het mogelijk is de religies te vergelijken.’⁴⁷ Anderzijds moet een houding van relativisme vermeden worden waarbij gesteld wordt dat men niets over de ander kan zeggen omdat men zo verschillend is, en er een zekere mate van onverschilligheid is tegenover religieuze verschillen.

De antropologie kent het onderscheid tussen etic en emic. Deze terminologie werd geïntroduceerd door Kenneth Pike⁴⁸, taalkundige en verbonden aan het Summer Institute of Linguistics. *Etic* is een verkorting van *phonetic* en staat voor de taal van buitenaf, van degene die observeert en een rationele verklaring van gedrag en taal geeft.⁴⁹ *Emic* is een verkorting

⁴⁵ Wel is het van belang om uit te leggen wat er verstaan wordt onder ‘missie’, omdat dit woord gemakkelijk misverstaan wordt als bijvoorbeeld een rigide bekeringsdwang of als verborgen doel bij sociale hulp (‘rijstchristenen’).

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld de commotie die in 2008 ontstond nadat NOVA een uitzending verzorgde rond de Gühlen-beweging in Nederland, bijv.: <http://www.novatv.nl/page/detail/uitzendingen/6173>; naïviteit en het niet werkelijk begrijpen van de ander speelde hier parten.

⁴⁷ MOYAERT, *Babelse tijden*, 65, 69.

⁴⁸ K. PIKE, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*, Vol.1. Glendale, 1954. Zie: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=58236254>

⁴⁹ P. BOERSEMA, e.a., *Onder spanning; Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving*, Utrecht, Kok (2011), 201.

van *phonemic* en staat voor de taal waarbij de geobserveerde feiten en gebeurtenissen voorgesteld worden vanuit het gezichtspunt van de leden van de lokale cultuur;⁵⁰ de context die betekenis verleend aan gedrag en taal wordt in ogenschouw genomen, waardoor emic-taal een contextuele betekenis draagt.⁵¹

Het onderscheid tussen etic en emic kan behulpzaam zijn om de uitersten van particularisme en relativisme waarbij men ten diepste niets over de ander kan zeggen, te vermijden. In het etic-taalveld is er immers verstaanbaarheid mogelijk en de gesprekspartners kunnen zo over een bepaald onderwerp dialogiseren. Er is een gemeenschappelijk taalveld van waaruit men de dialoog aangaat. In het emic-taalveld is er echter een onderscheid in betekenisgeving, die de gesprekspartners aan elkaar duidelijk kunnen maken in de dialoog. Wanneer men werkelijk bereid is naar de gesprekspartner te luisteren en de ander hierin probeert te begrijpen, kan een zekere mate van ‘binnenperspectief’ op de ander ontstaan, terwijl er vanwege het raakvlak op het etic-gebied toch vanuit de eigen overtuiging iets over de ander gezegd kan worden. Naast dat de gesprekspartners elkaar leren kennen, komt dit tevens de communicatie ten goede omdat men leert begrijpen hoe de gesproken woorden door de ander opgevat worden, en wat de woorden en vragen van de ander betekenen. Juist in het geval van de dialoog tussen moslims en christenen, die veel dezelfde personen en begrippen kennen, kan dit onderscheid van belang zijn.

1.2 Holisme en etic-emic

Zoals eerder benoemd, hanteert Vroom het onderscheid tussen holistische (exclusivistische) en niet-holistische religietheorieën, waarbij men op grond van een holistische religietheorie gemakkelijk zal kunnen concluderen dat men een andere religie niet kan begrijpen vanwege de context van de religie die een specifieke betekenis verleent. Volgens Vroom heeft het verschil tussen holistische en niet-holistische religietheorieën ‘ingrijpende gevolgen voor de dialoog tussen mensen van verschillende overtuigingen en de (on)mogelijkheid om het op bepaalde punten met elkaar eens te worden.’⁵² Op deelgebieden is het volgens niet-holisten mogelijk om het eens te worden, ‘daargelaten de meningsverschillen over kerninzichten van een traditie’.⁵³ Holisten zullen ageren dat ook de deelgebieden betekenis krijgen vanuit de kerninzichten van een traditie.

Het etic/emic onderscheid kan behulpzaam zijn om holistische religietheorieën toch te laten participeren in de dialoog. In het etic-taalveld kan er overeenstemming zijn tussen de verschillende gesprekspartners in de dialoog: een christen en een moslim delen bepaalde woorden en rituele vormen. In het emic-taalveld, kan er echter een heel verschillende betekenis verleend worden aan de gebruikte woorden of gepraktiseerde rituelen. In de dialoog kunnen juist de factoren die betekenis verlenen aan de gesproken woorden of uitgeoefende rituelen besproken worden om zo elkaar te leren verstaan. Voor holisten verdwijnt zo de noodzaak om het op deelgebieden eens te moeten worden, omdat juist gesproken kan worden over de kern van de religie en de betekenis die dat geeft aan de etic-overeenkomsten.

Qua woorden en vormen kan men elkaar in het etic-veld ontmoeten, terwijl er erkend kan worden dat er in het emic-veld, op het niveau van betekenisgeving, diversiteit is. Bij Het Kruispunt is het format voor de dialoogbijeekkomsten zodanig dat gesproken wordt over een vooraf besloten onderwerp, wat elk van de gesprekspartners toe kan lichten vanuit de eigen religie en context, en waarbij het verkrijgen van inzage in elkaars overtuiging van belang is. Ook holistische religietheorieën kunnen zo participeren aan de interreligieuze dialoog omdat

⁵⁰ V. NECKEBROECK, *Antropologie van de godsdienst; De andere zijde*, Leuven (2008), 363.

⁵¹ BOERSEMA, *Onder spanning*, 200.

⁵² VROOM, *Religieus pluralisme*, 191.

⁵³ VROOM, *Religieus pluralisme*, 197.

er gesprek mogelijk is waarbij recht gedaan wordt aan de betekenis die verleend wordt aan de woorden, en de eigen overtuiging niet gebagatelliseerd hoeft te worden.

2

SAMENVATTEND

In dit artikel werd de vraag gesteld of de spanning in de verhouding tussen exclusivisme en dialoog een belemmering vormt voor de interreligieuze dialoog en of het mogelijk is dat exclusivisten volwaardig participeren in de interreligieuze dialoog. Gesteld werd dat het mogelijk is dat exclusivisten een volwaardige dialoog voeren, mits het helder is wat het doel van de dialoog is. Niet aan alle vormen van dialoog zullen exclusivisten kunnen en/of willen participeren, maar de dialoog als theologische uitwisseling kunnen exclusivisten (holisten) als volwaardig gesprekspartner voeren.

Wanneer het motief voor deelname aan de interreligieuze dialoog is dat de gesprekspartner zich bekeert, hoeft dit geen belemmering te vormen voor participatie aan de dialoog. De combinatie van missie en dialoog is niet illegitiem of onmogelijk. Wel is het van belang om verder studie te doen naar de vraag of dialoog een bijdrage levert aan dit doel.

De kracht van de dialoog als theologische uitwisseling kan zijn dat ook exclusivisten deze dialoog kunnen voeren en met behoud van de eigen identiteit de ander kunnen leren kennen en zelf gekend kunnen worden. Door het onderscheid in etic en emic communicatie, hoeven exclusivisten (holisten) het niet met de gesprekspartner eens te worden over in hun ogen oppervlakkige zaken en wordt er recht gedaan aan de eigen identiteit van de gesprekspartners.

De dialoog als theologische uitwisseling is niet de enige vorm van dialoog, maar wel een vorm van dialoog waaraan exclusivisten kunnen deelnemen. Daarmee kan de vraag of de spanning in de verhouding tussen exclusivisme en dialoog een belemmering vormt voor interreligieuze dialoog in elk geval voor wat betreft de dialoog als theologische uitwisseling met een 'nee' beantwoord worden.